

ISSN-2320-4494
RNI No.MAHAUL03008/13/2012-TC
Impact Factor : 3.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

Volume I ISSUE I April to June 2023

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor

Prof.Dr.Sadashiv H. Sarkate

अनुक्रमणिका			
अ.क्र.	प्रकरण	संशोधक	पृ.क्र.
1	Financial Inclusion and Its Relationship with Financial Literacy	Dr. Mahadeo Yadav	1-5
2	Franchising: Retaining and Expanding Customer Base	Prof. Dr.Landge Balwant B. Mrs. Pallavi Sandeep Gawaree	6-10
3	Public Expenditure On Education In India: What Budget 2023-24 Offers For School Children?	Sachin B. Bahule Suraj S. Karande	11-19
4	Self-concepts among under graduate students of different streams	Dr. Gauri M. Kulkarni	20-25
5	सद्गुरू अच्युताश्रमस्वामी चरित्र लीळामृत-एक- चिंतन (भाग-१)	प्रा. डॉ. मेधा गोसावी	26-31
6	जी.ए.कुलकर्णीचा कथासंग्रह 'निळासावळा' : मानवी वेदनेचे सुरम्य चित्रण	प्रा. डॉ. छत्रपाल श्रीपतराव लांबकाने	32-38
7	शेतात खतांची गरज आणि गावांमधील खतांची साधने	प्रा.पंकज पुरुषोत्तम मानकर प्रा.डॉ. जे.डी.पोर	39-44
8	संत तुकारामांच्या अभंगातील सामाजिकतेचे दर्शन	प्रा. डॉ. र. तु. देशमुख	45-50
9	प्र. के. अत्रे : व्यक्ती आणि वाङ्मय	डॉ. राजाराम सोनटगळे	51-56
10	ई-लर्निंग पर्यावरण, अडथळे आणि आव्हाने	श्रीमती नाटकर संगीता शोपराव	57-64
11	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शिक्षण विषयक विचार	प्रा. डॉ. विद्यासागर पुंडलिक सोनकांबळे	65-68
12	प्रयोगरूप लोककला : स्वरूप-विशेष (कीर्तन, भारुड, गोंधळ आणि जागरण या लोककलांचा अभ्यास)	प्रा. डॉ. चंद्रकांत वाघमारे	69-75
13	भारत में महिला सशक्तिकरण: चुनौतियों एवं सम्भावनायें	प्रभात सिंह कुशावाहा डॉ.राजेश कुमार	76-82
14	हाशिए का समाज और प्रेमचंद की कहानियों के पात्र	प्रा.डॉ.राजकुमार पंडितराव जाधव	83-86
15	आधुनिक मीडिया एवं सूचना का अधिकार	विनय कुमार श्रीवास्तव डॉ.राजेश कुमार	87-92
16	संयुक्त राष्ट्रसंघटनेच्या विशेष संस्थेत भारताचे योगदान	प्रा.डॉ. शिवाजी गोविंद दिवाण कृष्णा राजेभाऊ रासवे	93-97
17	प्रशासकीय नोकरवर्गाची राजकीय तटस्थता व प्रशासकीय उत्तरदायित्व	डॉ. बांगर नितीनकुमार बाबासाहेब	98-102
18	'प्रतिनिधी' : राजकीय कादंबरी — वसंत वरखेडकर	डॉ. राजश्री पाटील	103-107
19	ग्रामीण भारताच्या विकासामध्ये ग्रामीण बँकाची भूमिका एक आढावा	कु.चंद्रमा दिनदयाल मेश्राम	108-111
20	महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार	डॉ. शिवाजी काकडे	112-115
21	बालकांचा मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम-२००९ स्थानिक प्राधिकरणाची कर्तव्ये	धर्मराज केशवराव कटके	116-121

महात्मा फुले यांचे शेतीविषयक विचार

डॉ. शिवाजी काकडे,
सहयोगी प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, शिवाजीनगर, गढी जि. बीड

प्रस्तावना:

भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. भारतातील कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेमुळे बहुसंख्य समाज हा शेतीवर अवलंबून असल्याचे आपल्याला दिसून येते. नियोजन काळापासून भारतीय शेती राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये इतर क्षेत्रापेक्षा अधिक योगदान देत असल्याचे आपल्याला दिसून येते. परंतु काळा बरोबर शेती क्षेत्राचे योगदान आणि शेती क्षेत्रातील रोजगार कमी झाल्याचे आपल्याला दिसून येते. आज आपल्याला भारतीय शेती क्षेत्रामध्ये कमी उत्पादकता, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, अपुऱ्या सिंचन सुविधा, पारंपारिक पद्धतीने शेती करणे, कर्ज सुविधेचा अपूरा पूरवठा इ. समस्या आढळून येत आहेत. आज शेती क्षेत्रातील समस्या दूर करण्यासाठी ज्या उपाययोजना सुचविल्या जातात त्याची बीजे एकोणिसाव्या शतकामधील म. फुले यांच्या विचारातून त्यांच्या दुरदृष्टीची आपल्याला ओळख करून देतात. महात्मा फुले यांची शेती विषयक विचार हे मर्यादित नव्हे तर संपूर्ण मानव जातीचा विचार करणारे आहेत. सामाजिक समता, आर्थिक सुबत्ता, कृषी संस्कृतीची समृद्धता आणि निकोप एकता यांचा विचार त्यामध्ये सामावलेला आहे. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आणि विकासाचा पाया कृषी क्षेत्राशी आणि शेतकऱ्यांशी निगडित आहे यासाठी शेतकऱ्यांच्या सर्व समस्या, अडचणी व प्रश्नांवर विचारच करून चालणार नाही तर त्याबाबत विधायक मार्ग शोधून प्रत्यक्ष अंमलबजावणी आवश्यक आहे. त्यामुळे शेतकरी समृद्ध होतील. भूमी आणि भूमीपुत्र यांच्याशिवाय कृषी प्रधान देशामध्ये सर्वांगीण विकास साधता येणार नाही अशी त्यांची धारणा होती.

महात्मा फुले भारतातील एकोणिसाव्या शतकातील प्रसिद्ध समाजसुधारक, भारतीय स्त्री शिक्षणाचे जनक, स्त्री स्वातंत्र्याचे आणि हक्कांचे उद्गाते, जातिविरोधी कार्यकर्ते, सुप्रसिद्ध लेखक तसेच शेतकरी-कामगार यांची चळवळ उभारणारे पहिले पुढारी म्हणून जोतिराव फुले ख्यातीप्राप्त ठरले आहेत. स्त्री दास्यविमोचन, सर्वांना शिक्षणाचा मूलभूत हक्क याविषयी महात्मा फुले नेहमी आग्रह होते. शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा आहे हे त्यांनी आपल्या तृतीय रत्न या नाटकातून दाखवून दिले होते. शिक्षणानेच मनुष्य विवेकशील व संवेदनशील बनतो. शिक्षणाअभावी माणूस मानवी हक्क, प्रतिष्ठा, दर्जा यांना पारखा होतो. समाजसुधारणेचा परिघ व्यापक होण्यासाठी शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही याची म. फुले यांना जाणीव होती.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे:

१. महात्मा फुले यांच्या शेतीविषयक विचारांचा अभ्यास करणे

२. तत्कालीन शेतकरी व शेतीच्या स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:

वरील संशोधन हे पूर्णतः द्वितीय सामग्रीवर आधारित आहे. वरील संशोधन पूर्ण करण्यासाठी वेगवेगळे प्रकाशित संशोधन लेख, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रातील कात्रणे, संकेत स्थळे इ. चा आधार घेण्यात आला आहे.

म. फुले यांचे शेती विषयक विचार:

महात्मा फुले यांनी आपले शेती विषयक विचार वेगवेगळ्या ग्रंथांच्या माध्यमातून, भाषणाद्वारे आणि वेगवेगळ्या लिखाणातून शेतीची समस्या व त्यावर उपाययोजना सुचवलेल्या आहेत. महात्मा फुले यांनी आपल्या शेतीविषयक विचारांमध्ये असे स्पष्ट केले आहे की, शेतकरी हा एकीकडे धर्माच्या नावाखाली लुटला जात होता तर दुसरीकडे सत्ताधारी त्याचे शोषण करत होते. त्यांच्या दैनिक परिस्थितीचे मूळ त्यांच्या अज्ञानात आहे हे महात्मा फुले यांनी निरनिराळ्या लेखनातून आवर्जून सांगितलेले आहे. त्यांच्या मते, धार्मिक शोषणामुळे सांस्कृतिक शोषण होते. शेतकरी निरर्थक क्रियाकलपामध्ये गुंतून राहतो त्यांचे शोषण केले जाते. त्यामुळे शेतीमध्ये आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकत नाही. निरर्थक क्रियाकलपामध्ये गुंतून राहिल्यामुळे शेतकऱ्यांचा वेळ आणि पैसा वाया जातो. त्यांच्या मते, ब्रिटिश भारतात आले तेव्हापासून भारतीय शेतीचे अतोनात नुकसान झाले आहे हे त्यांनी वेगवेगळ्या माध्यमातून दाखवून दिलेले आहे. भारतामध्ये वेळोवेळी पडणारे दुष्काळ, पशुधनाला होणारे साथीचे आजार यामुळे गुरे मृत्युमुखी पडले आणि त्याचा परिणाम म्हणून भारतामध्ये शेतीसाठी लागणारे उपयुक्त जनावरे सातत्याने कमी होऊ लागले. त्यामुळे शेतीच्या मशागतीची काम करण्याची समस्या निर्माण झाली. तसेच जनावरांपासून मिळणाऱ्या शेणखताच्या तुटवड्यामुळे शेतीची उत्पादन क्षमता ही आपोआप घटू लागली. त्याबरोबरच ब्रिटिशांनी शेती महसुलामध्ये अतिरिक्त वाढ केली. शेतकऱ्यांनी उत्पादित केलेल्या सर्व शेतमालाची विक्री करून सुद्धा शेतकऱ्यांना शेतसारा भरणे शक्य होत नव्हते. याबरोबरच सतत पडणारे दुष्काळ, साथीचे रोग, वाढती महागाई यामुळे शेतकऱ्यांची दयनीय स्थिती दिसून येत होती. वाढत्या लोकसंख्येमुळे शेतीचे तुकडीकरण होत होते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना शेती करण्यासाठी आवश्यक ती साधनसामग्री नसल्यामुळे शेती कसणे कठीण जात होते.

शेतकरी धार्मिक रूढी व परंपरांमध्ये अडकल्यामुळे आणि त्यांच्या अज्ञानामुळे वेगवेगळ्या माध्यमातून लुवाडला जात असे. त्यामुळे त्यांचा खर्च वाढत असे व हा खर्च भरून काढण्यासाठी नाईलाजाने शेतकऱ्यांना आपली जमीन विकून टाकावे लागत असे. शेतीमधून निघणारे उत्पन्न शेतीवर होणाऱ्या खर्चापेक्षाही कमी आहे याची जाणीव असूनही भारतीय शेतकरी शेतीवर जास्त खर्च करीत होते. त्यामुळे त्याचा परिणाम असा झाला की त्यांना खाजगी सावकाराकडून कर्ज घेण्याशिवाय पर्याय राहत नसे. खाजगी सावकारांचा

व्याजदर जास्त असल्यामुळे आपल्या उत्पन्नातून शेतकऱ्यांना ते कर्ज वेळेमध्ये फेडणे शक्य होत नव्हते. त्यामुळे त्यांना शेतजमिनी व इतर स्थावर मालमत्ता सावकारांच्या ताब्यात देण्याशिवाय पर्याय राहत नाही. अशा स्थितीमुळे शेतकऱ्यांवर मोलमजुरी आणि वेढबिगार म्हणून काम करण्याशिवाय पर्याय नव्हता. अशा प्रकारे शेतकऱ्यांची दुरावस्था महात्मा फुले यांनी आपल्या वेगवेगळ्या लिखाणातून दाखवून दिलेली आहे. त्यांनी शेतकऱ्यांना न्याय मिळावा म्हणून ब्रिटिश सरकारकडे अनेक गोष्टींची मागणी केली. यात प्रामुख्याने कर्जमाफी, शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्ज, शेती उत्पादन वाढीसाठी, सवलतीसाठी त्यांनी आग्रह धरला होता. काही भागांमध्ये जमिनीची मोट्या प्रमाणात धूप होते. पावसाच्या पाण्याने जमीन वाहून जाऊ नये म्हणून बांध-बंधारे, वृक्षारोपण करणे यासाठी गरज पडल्यास लष्कर व पोलिसांचीही मदत घ्यावी असे महात्मा फुले यांनी सुचविलेले आहे. सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य, पाण्याचे योग्य नियोजन, नवनवीन बी-बियाण्याचा वापर, पाणी पद्धतीचा नियोजनबद्ध वापर, शेती विषयक पिकांचे प्रदर्शन व शेती विषयक माहितीच्या परिसंवादरूपी चर्चा व्हाव्यात. शेतीसाठी उपयुक्त अवजारे सवलतीच्या दरात पुरवावीत असेही महात्मा फुले यांनी सुचविलेले आहे. शेतकऱ्यांनी शेतामध्ये कष्ट करून कमविलेल्या उत्पादनास योग्य भाव मिळावा या बाबीही महात्मा फुले यांनी प्रकर्षाने सुचविल्या आहेत.

शेती मागासलेपणाची कारणे:

- रूढी, परंपरा, आणि धर्माचा अतिरिक्त प्रभाव शेतकऱ्यांच्या मानसिकतेवर असल्याने शेती व शेतकरी मागास राहिले.
- शेतकऱ्यांचे अज्ञान, गुलामगिरी, परावलंबित्व आणि अगतिकता.
- सततचा दुष्काळ, साथीचे आजार आणि वाढती लोकसंख्या
- वाढती महागाई, वाढता शेतसारा आणि खाजगी सावकारांचे प्राबल्य.
- परकीय मालाच्या आयातीमुळे व स्वस्त विक्रीमुळे बंद पडत चाललेले देशी उद्योग धंदे
- साथीच्या आजारांमुळे सुदृढ बैलाचे कमी होत चाललेले प्रमाण.

शेती सुधारण्यासाठी सुचविलेल्या उपायोजना:

- शेतकऱ्यांच्या मुलांना आधुनिक ज्ञान- विज्ञानाचे शिक्षण देण्यात यावे.
- सर्व जाती-धर्माच्या मुला मुलींसाठी सक्तीचे व मोफत प्राथमिक शिक्षण द्यावे.
- तलाव, बंधारे बांधून शेतीसाठी सिंचन सुविधेचा विकास करावा.
- कर्जमाफी, शेतकऱ्यांना सवलतीच्या दराने कर्ज.
- पावसाच्या पाण्याने जमीन वाहून जाऊ नये म्हणून बांध-बंधारे, वृक्षारोपण करणे.
- सेंद्रिय शेतीला प्राधान्य, पाण्याचे योग्य नियोजन, नवनवीन बी-बियाण्याचा वापर, पाणी पद्धतीचा नियोजनबद्ध वापर.

शेती विषयक पिकांचे प्रदर्शन व शेती विषयक माहितीच्या परिसंवादरूपी चर्चा व्हाव्यात.
शेतीशास्त्राचे उच्च शिक्षण घेण्यासाठी शेतकऱ्यांच्या मुलांना परदेशामध्ये पाठविण्यात यावे.
महात्मा फुले यांनी शेती क्षेत्रातील समस्या दूर करण्यासाठी ज्या उपाययोजना सुचविलेल्या आहेत. त्या आजही लागू होत असल्याचे आपल्याला दिसून येते. एकोणिसाव्या शतकामधील म. फुले यांच्या विचारातून त्यांच्या दूरदृष्टीची प्रचिती येते. महात्मा फुले यांची शेती विषयक विचार हे मर्यादित नव्हे तर संपूर्ण मानव जातीचा विचार करणारे आहेत.

संदर्भसूची:

१. कीर धनंजय (१९७४), 'महात्मा ज्योतिराव फुले: भारतीय सामाजिक क्रांतीचे जनक' पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई
२. कीर धनंजय, स.ग.मालसे (संपा.)(२००६), म फुले समग्र वाङ्मय, म.रा. साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई
३. महात्मा फुले (१८८१), शेतकऱ्यांचा आसूड
४. पाटील पी. एस.(१९८४), महात्मा ज्योतिराव फुले: संक्षिप्त परिचय, म.रा. साहित्य संस्कृती मंडळ, मुंबई
५. गुहा, रामचंद्र (संपादित) (२०११) मेकर्स ऑफ मॉडर्न इंडिया, हार्वर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस
६. लक्ष्मण शास्त्री जोशी (१९९१) जोतिराव फुले, द नॅशनल बुक ट्रस्ट, भारत

